

Stručni članak

Momčilo Mitrović, Srbija 1944—1952,

*Centar za kulturu Požarevac — edicija Braničevo,
Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije,
Beograd 1988, 400 str.*

ZDENKO RADELIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

Odmah na početku ukazujemo na neadekvatan naslov izdavača Centra za kulturu Požarevac i Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije. Dok autorov naslov s unutrašnjih korica »Društveno ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji 1944—52 godine« potpuno informira potencijalnog čitaoca o čemu je u knjizi riječ, pa ne dovodi u zabludu da je posrijedi sintetički prikaz Srbije u tom kratkom a značajnom razdoblju, to nije slučaj s glavnim naslovom. Naime, naslov s korica sugerira mnogo širi pristup i cjelovitu obradu u kojoj ne bi nijedan značajniji aspekt srpskog društva mogao biti mi-moiden. Mogući komercijalni efekti toga, bez ikakve dvojbe, udarnog, ali s obzirom na zahtjeve znanstvene korektnosti preširokog naslova ne čini uslugu ni čitaocima ali ni autoru. To više što je riječ o djelu koje neće moći biti zaobi-đeno u radu ne samo historičara poslijeratne Srbije već i Jugoslavije.

Naime, Mitrović je veoma iscrpno obradio mnoge činjenice koje su stajale u neposrednoj vezi s promjenama u društvu i ekonomiji Srbije, a po svojoj su prirodi nadilazile republičke granice. S obzirom na zatečeno stanje i izgradnju centralističkog i etatističkog društva, autor nije mogao prikazati nijednu pojavu u samoj Srbiji a da nije posvetio određen prostor normativnim pripremama odluka s revolucionarnim značenjem. Isto tako mnoge promjene u Srbiji prikazao je usporedo s onim što se događalo na razini Jugoslavije, mada nam se čini da nije bio potpuno konzekventan. Često daje podatke na saveznoj razini, kako bi uputio čitaoca u razumijevanje događaja na užem području.

Ne možemo se oteti dojmu da je pri tome previše slijedio prirodu samih izvora pa ako su donosili rezultate za cijelu Jugoslaviju autor ih je uključio u tekst a ako nisu nije. Na žalost, nije učinio dodatan napor da sva poglavlja opremi najvažnijim podacima. No, poznato nam je da unatoč mnogobrojnosti izvora ima malo takvih koji bi to omogućili, a da ne zahtijevaju veći angažman od onog što je potreban za zadatak određen u naslovu. Na pomoć malobrojne literature u takvom pristupu može se računati samo u nekim pitanjima pa se naša primjedba i ne može shvatiti kao kritika, već kao ukazivanje na moguća poboljšanja u daljnjem radu.

Autor bazira rad na kronološko-tematskom pristupu pri čemu upozorava na potrebu uvođenja većeg stupnja problematizacije u historiografska istraživanja. Pri periodizaciji jasna je razdioba na vrijeme nakon oslobođenja Srbije 1944. godine i na vrijeme nakon uvođenja samoupravljanja. Autor nije mogao postići ravnotežu u prostoru, koji je odvojio za pojedino razdoblje, s obzirom na istraženost pojedinih pitanja, ali bi, čini nam se, skraćanjem razdoblja na 1950. godinu u naslovu, manje padalo u oči potpuno prevladavanje »četrdesetih« nad »pedesetim« godinama.

Knjiga sadrži, osim predgovora, uvod i pet poglavlja u kojima se analiziraju osnovna pitanja našega poslijeratnog društveno-ekonomskog razvoja. Tako se obrađuje ratna šteta, obnova, revolucionarne mjere u gospodarstvu, industrijalizacija i uvođenje samoupravljanja. Dok se za prva pitanja može reći da su vrlo detaljno obrađena, to se ne bi moglo reći za samoupravljanje. Međutim, ako se uzme u obzir da se autor ne bavi mehanizmom vladanja, Komunističkom partijom i njenom koncepcijom razvoja, mada neprestano ukazuje na centar moći poslijeratnog jugoslavenskog društva, već da mu je u centru pažnje realizacija koncepcije, njezini rezultati sa svim pokazateljima do kojih je mogao doći, razumljivo je da su prva poglavlja u iscrpnosti daleko nadmašila rezultate zadnjeg. Svoje rezultate autor na kraju sažima u zaključku.

Mitrović je u uvodu u kratkim crtama prikazao događaje u Istočnoj Evropi sa ciljem da naglasi neke sličnosti ali i specifičnost promjena u Jugoslaviji s obzirom na promjene društveno-ekonomskih odnosa. Možda bi ipak bilo metodološki dosljednije da se nije toliko zadržavao na pitanjima osvajanja vlasti od komunističkih snaga i uvođenju ustavnopravnih promjena u smjeru izgradnje socijalizma, već da je tražio sličnosti i razlike u tim, ali, možda, i u drugim evropskim zemljama, slijedom svojih poglavlja. Naime, kratki prikaz bio bi opravdaniji da smo saznali kako su se rješavala pitanja razrušenosti i stradanja pojedinih zemalja, načina obnove i rukovođenja njom, uvođenja revolucionarnih zakona u ekonomski sistem, koncepcija industrijalizacije i sl. Mitrović u bilješkama ne navodi literaturu kojom se služio pri tom prikazu pa je teško reći je li to i moguće s obzirom na stanje strane historiografije. U svakom slučaju, koliko god takav pristup nadilazi osnovni cilj autora, on sam preskakanjem granica naslova svoga djela nameće ideje čijom bi se dosljednijom realizacijom stvorila još kvalitetnija knjiga.

Osnovno je obilježje knjige njezina iscrpnost navođenja mnogobrojnih podataka u vezi s ratnom štetom, obnovom i industrijalizacijom. To su pitanja koja su usko vezana za Srbiju i značit će solidnu ispomoć svakom istraživaču koji će se upustiti u produbljivanje i problematiziranje tih tema, posebice pri izradi lokalnih povijesti. Međutim, nama se čini da se posebna vrijednost toga rada može razabrati iz autorovog pomnog praćenja normativnih pretpostavki, zakona i odluka koje su činile osnovu promjena u cijeloj Jugoslaviji. Znači, ne samo kao informacija poslijeratnog stanja i razvoja Srbije već kao rad u kojem se mogu naći mnogobrojni podaci i objašnjenja vezana za poslijeratne procese i pitanje štete, obnove, revolucionarnih promjena i sl. Tako, na primjer, na osnovi dosadašnjih rezultata historiografije ali i vlastitih istraživanja, autor izlaže vrlo koristan prikaz načina utvrđivanja ratne štete, njezine definicije, predmeta, svih vidova njezina iskazivanja i prijavljivanja. Isto tako, Mitrović je iscrpan u objašnjavanju karakteristika obnove u Jugoslaviji, njezinoj definiciji i aspektima obnove. Pri tome ulazi u samu genezu postavljanja toga pitanja na dnevni

red nove vlasti i njezino konceptijsko uobličavanje, te, dakako, i u same organizacijske pripreme i provođenje obnove.

Treba spomenuti iscrpno obrađenu valutnu reformu. To je i primjer gdje se autor nije zadržao samo na valutnoj reformi u Srbiji već donosi niz podataka značajnih za sva druga područja.

Isto tako, možemo pročitati temeljit prikaz djelovanja i organizacije Državne uprave narodnih dobara. Saznajemo ne baš tako poznate činjenice o njezinoj organizaciji, nadležnosti, broju zaposlenih pod njenom ingerencijom i sl.

U knjizi se otvara problem do sada nedodirnut u historiografiji, a to je pitanje odnosa revolucionarnog zakonodavstva i međunarodnog prava. Tako se upozorava na mjere konfiskacije koje su se primjenjivale prema vlasnicima poduzeća koji su nastavili rad i pod okupacijom, a na što su bili obvezani Haškom konvencijom. Konvencija je obvezivala stanovnike okupiranih područja da nastave privrednu djelatnost i da se pokoravaju naređenjima okupatora. Na drugoj strani, zakoni na osnovi kojih su izricane konfiskacije bili su donijeti nakon oslobođenja s retroaktivnim djelovanjem, što je isto tako bilo suprotno međunarodnom pravu (291). »U jednoj analizi stručnjaka za međunarodno pravo iz vremena ovih predloga Zakona u nas se kaže: 'Ukoliko bi se imala primjenjivati načela međunarodnog prava, i ukoliko bi sporna pitanja imala da se raspravljaju pred nekim međunarodnim forumom, oko dve trećine izrečenih konfiskacija ne bi se moglo održati'« (292).

Osim toga, Mitrović postavlja dilemu je li druga nacionalizacija bila dugo pripremana ili je do njezine realizacije došlo zbog Rezolucije Informbiroa. Sam se jasno opredjeljuje, na osnovi nekoliko dokumenata koje navodi, za prvu tezu. Međutim, čudi nas što jedan od argumenata koji navodi u poglavlju o industrijalizaciji, da je sam CK KPJ u odgovoru na optužbe Kominforma ukazao na to da je nacionalizacija pripremana 6 mjeseci ranije (357), ne koristi u potkrepi svoga stava. U isto vrijeme navodi dopis CK KPS iz početka 1947. godine koji, barem kako je citiran, ne može poslužiti kao potpuno siguran dokaz tzv. druge nacionalizacije. Naime, u njemu se spominje nacionalizacija »preduzeća koja iz bilo kojih razloga nisu nacionalizovana prvom nacionalizacijom, a po svom obimu i karakteru trebalo je da budu nacionalizovana, 'kao i neke grane privrede', koje prvom nacionalizacijom nisu bile obuhvaćene, kao na primer grafička industrija« (304). Znači, govori se o potrebi da se nacionaliziraju poduzeća koja su već kriterijima prve nacionalizacije imala biti obuhvaćena i, uz to, o nekim granama koje nisu bile, a ne spominje se obim i karakter poduzeća što je bio bitni kriterij nacionalizacije, čijom su primjenom obuhvaćena poduzeća manjeg značenja i ona s manje zaposlenih. No, u svakom slučaju, čini se da je autor u pravu kada ukazuje na dugotrajnije pripreme no što to tvrde neki autori.

Osim navedenih kvaliteta knjige, treba ukazati i na njezine slabije strane. Naime, autor često podliježe jeziku i ocjenama izvora koji su u cjelini bili državni ili partijski. Zapravo, riječ je o dokumentima, o svim opisanim događajima i procesima, pa je bilo teško autoru, kao uostalom svima koji se bave poslijeratnom tematikom, određene jednostrane procjene, izvještaje i opise provjeriti ili dopuniti viđenjima i pogledima neutralnih promatrača ili pripadnika drukčijih koncepata razvoja.

Spomenute teškoće, ipak, ne opravdavaju autora da na mnogim mjestima preuzima političke ocjene i prenosi ih čitaocu bez kritičke obrade. Ponekad je to po-

sljedica potpune praznine u historiografiji, pa pojedincu i ne preostaje drugo nego da za one teme koje nisu predmet njegove neposredne analize preuzme ocjene suvremenika događaja ili one ocjene političara koje su nastale nakon određenog vremena. No, ovdje je riječ o tvrdnjama koje se na prvi pogled doimlju nelogično i ne mogu se nikako argumentima potvrditi. Konačno, pravila struke obvezuju istraživače da se distanciraju od ocjena iza kojih ne stoji argumentacija i da na to posebno ukažu, kako bi se znalo je li to ilustracija mišljenja ljudi toga razdoblja ili to autor svojim istraživanjem potvrđuje.

Mogli bismo navesti više primjera koji ukazuju na takav pristup. Već u uvodu Mitrović, kada opisuje velike napore prilikom provođenja obnove, tvrdi da je Jugoslavija izvršila obnovu »vlastitim snagama« da bi odmah u nastavku spomenuo pomoć UNRR-e i SSSR-a. To je inzistiranje na vlastitim snagama samim time pogrešno, posebno nakon što autor u nastavku teksta donosi podatke o toj pomoći iz inozemstva, koja je, a posebno ona u hrani, bitno pripomogla obnovi Jugoslavije. Ovdje nema potrebe ulaziti u analizu zašto se u politici pojavila potreba da se gotovo isključivo naglašavaju vlastite snage, koje su nesumnjivo bile presudne, a vanjska se pomoć spominjala tek uzgred. Međutim, čini nam se da bi Mitrović, s obzirom na to da sam donosi podatke, o tome mogao objektivnije zaključivati.

Isto tako, čini se kako historičari ne bi trebalo da preuzimaju nekritičke izraze koji su slavili doprinos stanovništva u raznim radnim akcijama što su ih organizirali NF i sindikati. Bez obzira na to što mnogi izvještaji ne omogućuju »lagano« pronalaženje vjerodostojnosti, a osim toga je svaki istraživač pod pritiskom stvorenog stereotipa o sveopćem i bezrezervnom radnom oduševljenju širokih masa, može se na osnovi dokumenata vidjeti da je to oduševljenje često trebalo poticati političkim sredstvima, koja nisu isključivala ni prisilu. Neosporno je da su pobjednički entuzijazam i oslobođeni zanos pridonijeli stvaranju atmosfere u kojoj je dolazilo do pothvata koji bi se u drugim prilikama teško ponovili. Međutim, govoriti o »novom odnosu prema radu« (24), potpuno je nekritičko preuzimanje propagandno-agitacijskog rječnika tadašnjih glasila čija je to bila glavna funkcija. Naime, nije se novi odnos prema radu među radnicima pojavio samim time što je promijenjen sistem, srušena stara vlast i nastupila vladavina KP u ime radničke klase i radnih slojeva, već je sama činjenica porušenosti zemlje, koncepcije izgradnje KP i, što je već rečeno, pobjednički entuzijazam stimulirao takvu politiku koja u prvi plan ističe rad i njegove vrijednosti s naglaskom na teškom fizičkom radu. Iz dosadašnjih istraživanja poznat je velik problem kojim su se bavile, prije svega, sindikalne organizacije, a odnosi se na raširenu nedisciplinu na radu, nedolaske i zakašnjavanja na posao, fluktuaciju radne snage i sl. što je bilo povezano sa nedostatkom industrijske tradicije, teškom situacijom u cijeloj zemlji i vođenjem politike niskih nadnica.

Na kraju uvodnog poglavlja, govoreći o aktivnostima neprijatelja, opozicije i djelovanju ravnogorske omladine Mitrović, logikom izvora koji mu je služio kao predložak, navodi ove činjenice kao ilustraciju za neprijateljsko ili opoziciono djelovanje: »U VIII razredu gimnazije iz Leskovca grupa učenika redovno je pohađala veronauku, dok su se u belopalanačkom srezu deca u školi delila na one koji su za Tita i na one koji su za kralja« (29). Dok drugi dio rečenice nesumnjivo ukazuje na podjele u poslijeratnom društvu, čuđenje izaziva prvi dio. Taj dio, dakako, može biti ilustracija odnosa nove vlasti prema izražavanju

vjerskih uvjerenja, ili pokazatelj istraživaču da je takvo okupljanje ponekad poslužilo, ili moglo poslužiti, ili se vjerovalo da će poslužiti za opozicijski ili neprijateljski rad, ali nikako ne može poslužiti znanstveniku da samo na osnovi činjenice da su učenici polazili vjeronauk to spominje i u kontekstu djelovanja ravnogorske omladine!

Sličnim pristupom autor se koristi i na kraju poglavlja »Ratna šteta u Srbiji — neminovnost posleratne obnove«. Naime, nakon što autor iscrpno podastire podatke o golemoj šteti, zaključuje da »teško se otuda može održati konstatacija Mitre Mitrović i drugih srpskih političara sa početka 1945. godine da je Srbija u ovom ratu još uvek manje dala, manje se istrošila nego mnogi drugi krajevi jer kako onda tumačiti podatak da je 900.000 ljudi iz Srbije prijavilo ratnu štetu organima narodne vlasti. Posebno kada se zna da je Srbija pred rat imala oko 4 miliona stanovnika« (68). Valja primijetiti nedovoljnu argumentiranost te teze.

Iz samog citata ne vidi se na osnovi kojih je podataka Mitra Mitrović iznijela spomenutu tvrdnju, samo se navodi da je to bilo 1945. godine. Znači, iz izjave koju prenosi Mitrović ne može se zaključiti je li riječ o njezinoj slobodnoj procjeni, nepoznavanju stradanja Srbije, netočnim podacima za druge krajeve ili bilo šta drugo, što bi navelo čitaoca da posumnja u točnost navedenog. Međutim, pravi je problem u tome što autor ni sam ne pokušava, nakon što iscrpno analizira štete u Srbiji, ukazati na podatke o ostalim federalnim jedinicama kako bi se na toj osnovi mogao suprotstaviti tim navodima i učiniti ih, kao što slijedi iz zaključka, nevjerodostojnima. Ali ništa od toga. Kao što bismo mu morali vjerovati na riječ da su navodi Mitre Mitrović pogrešni, tako bismo mu morali vjerovati, samo na osnovi podataka za Srbiju, da je njegova negacija tvrdnje Mitre Mitrović zasnovana na znanstvenim analizama. Očito je da nesumnjiva činjenica golemog stradanja Srbije sama po sebi nije protuargument tvrdnji Mitre Mitrović.

Na jednom mjestu Mitrović, zbog nekritičkog korištenja dokumenata, dolazi u proturječje sa samim sobom, tj. sa svojim tvrdnjama. Kao što smo već rekli, vrijedno je autoru otvaranje novog problema u historiografiji o sukobu revolucionarnih zakona s međunarodnim pravom u vezi s konfiskacijom imovine buržoazije. Dok taj problem otvara na stranici 292 konstatacijom »stručnjaka za međunarodno pravo« da bi dvije trećine izvršenih konfiskacija bile proglašene nezakonitim pred međunarodnim forumom, a da je prekršeno i načelo da se zakon ne može retroaktivno primjenjivati, u poglavlju »Revolucionarno produblјivanje društveno-ekonomskih mjera« na str. 180 odriče se sumnje i ukazivanja na novi problem, te pojednostavnjenim pristupom tumači autentičnost izvora kao njihovu vjerodostojnost. Naime, autor kaže da »istorijski izvori o konfiskaciji govore da je ogromna većina srpske buržoazije saradivala sa okupatorom, radila za njegove potrebe, koristila rat za borbu protiv svog naroda i bogatila se« (180). Znači, upravo ono na što je ukazao na drugom mjestu u knjizi da se postupci mnogih vlasnika poduzeća po međunarodnom pravu mogu tumačiti i kao njihova obveza, pa bi shodno tome po jednom tumačenju (šteta što autor ne daje nikakve druge podatke) čak dvije trećine buržoazije mogle biti oslobođene optužbe za suradnju s okupatorom, sada autor zaboravlja. To ne mijenja ni činjenica da se podatak o dvije trećine odnosi na cijelu Jugoslaviju, jer pretpostavljamo da je u svim federalnim jedinicama dolazilo do sporova s buržoazijom, ovisno o njezinoj snazi, a, osim toga, Srbija je kao najveća federalna jedinica tom podatku samim time dala jak pečat.

Svjesni smo velike osjetljivosti te teme ali nam se čini opravdanim pristup da se ukaže na sve činjenice koje se odnose na određena pitanja. Šteta je jedino što je autoru izmakla iz vida navedena proturječnost u njegovim iskazima.

U nastavku, kada autor govori o konfiskaciji naglašava da je ona u principu zahvaćala samo imućnije slojeve i to uvijek one koji su bili protivnici novoga društvenog sistema u nastajanju, da bi u nastavku, zapravo, promijenio sintagmu i počinje govoriti, kada je riječ o konfiskaciji, o narodnim neprijateljima. Ne treba ponovo naglašavati da Mitrović podliježe jeziku izvora i tadašnjim političkim ocjenama, jer je valjda jasno da se pojam protivnici novog društvenog sistema i pojam narodni neprijatelj međusobno vrlo razlikuju. Konačno, i sam autor ukazuje na konačan cilj konfiskacije, i, dakako, drugih sličnih mjera, a to je stvaranje državnog sektora privrede.

Osim toga, trebalo bi da autor ukaže, dopunjujući ono što sugerira podnaslovom »Konfiskacija — prva faza eksproprijacije buržoazije«, na to da mjera konfiskacije nije usmjerena samo protiv buržoazije. Osim nje, sve posljedice osjetila je i jedna manjina, tj. Nijemci na koje se Odlukom o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, državnoj upravi nad imovinom nepristupačnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile proširila kolektivna krivica od koje su bili izuzeti samo pripadnici NOB-a.

Govoreći o nacionalizaciji i njenom doživljavanju među različitim slojevima stanovništva, autor ocjenjuje da je »radnička klasa shvatila (je) nacionalizaciju kao konačno razračunavanje sa ostacima buržoaskih snaga«, a kao dokaz navodi manifestacijske zborove i telegrame podrške od radnika. Od toga izdvaja »specijaliste — radničku aristokraciju«. Međutim, u pasusu prije toga ukazuje na detaljne upute koje su dobile partijske organizacije okruga i kotara o »načinu sprovođenja nacionalizacije, ličnostima koje su preuzimale firme, načinu manifestacija nakon preuzimanja objekata itd.« što bi trebalo navesti istraživača na oprez. Naime, nije znanstveno korektno donositi zaključak o reagiranjima radnika ili, čak, cijele radničke klase, a da se pri tome ne uzmu u obzir svi dostupni dokumenti. Proslave, manifestacije i telegrami ne mogu biti dovoljan dokaz, posebno ne s obzirom na brižnu pripremu ne samo preuzimanja poduzeća, koja su bila zahvaćena nacionalizacijom, već i načina proslavljanja toga čina. Istraživanja o tome, na žalost, nema ali autor sam donosi dokumente koji potiču na rezerviranost u donošenju generalnih zaključaka.

Slične generalizacije koje nemaju potvrdu autor donosi i u četvrtom poglavlju »Industrijalizacija u uslovima spoljnih pritisaka«. Naime, teza da je orijentacija na tešku industriju bila preduvjet razvoja lake industrije, prometa i poljoprivrede nije održiva, jer tu može biti samo riječ o opredjeljenju neke zemlje u njezinom razvoju a ne o objektivnoj zakonitosti. I tu Mitrović preuzima zaključke i mišljenja iz dokumenata ali zaboravlja na nužnu kritičku distancu (328).

Već u nastavku, Mitrović kaže da je to bio relativno brz način podizanja životnog standarda, pri čemu potpuno zanemaruje povijesnu činjenicu da je krenuo upravo suprotan proces zanemarivanja standarda ljudi na račun što bržeg razvoja industrije (328). Za razliku od nekih drugih pitanja poslijeratnog razvoja, ta su obrađena već na sredini 50-ih godina (Berislav Sefer, Nikola Cobeljčić).

Uz navedene prigovore da je Mitrović, smatramo prečesto, nekritički preuzimao stavove dokumenata, moramo upozoriti i na neke teze gotovo uobičajene u li-

teraturi koje je autor prihvatio, a za koje držimo da nemaju pravog opravdanja. Mislimo na teze o razlozima uvođenja državocentralističkog uređenja u Jugoslaviji nakon rata. Tako su u opticaju četiri teze. Prva govori da je jedan od razloga opasnost sa Zapada. Postavlja se sasvim logično pitanje, ako je to točno, kako se uopće mogao uvoditi sistem samoupravljanja 1950. godine, kada taj strah u Jugoslaviji nije ni tada iščezao, bez obzira na vojno približavanje i sklapanje Balkanskog pakta s Turskom i Grčkom 1953. godine. Mogući su prigovori da je upravo u to neposredno poslijeratno vrijeme bio strah zbog poznatog razvoja događaja najjače izražen, ali kako objasniti činjenicu da je, recimo, na Zapadu strah od Istoka ponekad bio izražen do paranoičnih reakcija pa se nije, ako slijedimo tu logiku, u tim zemljama stvarao državocentralistički sistem. Očito je to mogao biti samo jedan od elemenata za uvođenje etatizma ali daleko od toga da bi bio tako bitan. Konačno, da ne spominjemo činjenicu da Jugoslavija nikada nije bila ugroženija izvana nego upravo u vrijeme uvođenja samoupravljanja. Činjenica da je ovaj put opasnost dolazila s Istoka ne mijenja ništa na tome.

I druga teza navodi na razmišljanje. Naime, postojanje jakih snaga kontrarevolucije ne može biti razlog stvaranja posebnog društveno-ekonomskog sistema, jer on daleko nadilazi taj, ipak, uzak problem u određenom društvu. Protivnici mogu utjecati na koncentraciju moći u rukama vladajućih snaga, ali ne moraju ih ta činjenica navesti na, recimo, nacionalizaciju poduzeća. Dakako, mogući su prigovori da je buržoazija davala ekonomsku bazu opoziciji, ali upravo slijedom takvog načina razmišljanja dolazimo do stava koji želimo naglasiti, da svi razlozi uvođenja državocentralističkog uređenja, zapravo, proizlaze iz koncepcije razvoja koji vladajuća snaga postavi za cilj i pokušava na sve načine realizirati ga. Sve drugo samo proizlazi iz toga osnovnog i njegova je posljedica a ne kao što i Mitrović tvrdi, razlog uvođenja državocentralističkog sistema.

Zanimljiv je i treći argument a to je nerazvijenost Jugoslavije. Opet je riječ o tezi koja se ne može znanstveno obraniti, jer kako objasniti činjenicu da je bilo i drugih zemalja u Evropi na sličnom stupnju razvoja, čije je društveno-ekonomsko uređenje bilo, bez obzira na neke elemente državnih intervencija, daleko od sistema koji je uveden u Jugoslaviji.

Kao što smo već rekli, jedini pravi razlog iz kojeg svi ostali proizlaze upravo je sama koncepcija KPJ koja je slijedila, kao što autor sam naglašava, primjer teorije i prakse SSSR-a. Riječ je o koncepciji koja polazi od sovjetskog modela u kojem se socijalizam izjednačava s državnom svojinom, državocentralističkim planiranjem i raspodjelom i gotovo potpunim ukidanjem privatnog vlasništva (osim u poljoprivredi — do 1948). Drugi su razlozi samo dodatni elementi koji umnogome pogoduju tome osnovnome, ali ne prevladavaju i sami po sebi ne bi predstavljali razlog za uvođenje državocentralističkog sistema. Komunistička partija Jugoslavije izabrala je taj put i on potpuno logično slijedi njezino ideološko i političko opredjeljenje i u tom je smislu uređenje bilo nužno izvedeno baš takvo kakvo jest, ali to ne može biti osnova da se donosi zaključak, u djelu, koje pretendira da bude znanstveno, o »jedino mogućem putu« (344).

Na kraju, kažimo da je riječ o vrlo vrijednoj knjizi koja će svakom istraživaču poslijeratne povijesti poslužiti kao izvor mnogih podataka. Ako su se i mogli naći u dosadašnjoj literaturi, a posebno imamo na umu normativni nivo razvoja, koji je u pravilu obrađen na razini Jugoslavije, nigdje nisu obrađeni na jednom mjestu. Autor nam daje uvid u pripreme zakona, njihov sadržaj i realizaciju

koji se odnose na društvene i ekonomske promjene u zemlji. Prikaz realizacije najčešće je dan za Srbiju, ali često autor prati njihovo ostvarivanje i za cijelu Jugoslaviju što je posebna vrijednost ovoga djela, bez obzira na, baš iz tih razloga, nekonzistentnost pristupa.

Šteta što autor nije nadišao jezik dokumenata, a samim time i političke ocjene tadašnjeg vremena. Međutim, treba naglasiti da se to autoru najčešće događa kada se udaljava od strogog toka osnovne teme i pokušava se upuštati u interpretacije dosadašnjih rezultata i »opće poznatih činjenica«. Što se tiče autorovog naslova, koji je opredijelio cilj njegova istraživanja, možemo zaključiti da je Momčilo Mitrović u tome uspio.